

Een ambacht aan de Rijnmond

Valkenburg en Katwijk in de middeleeuwen

Dik Parlevliet

*Friese munt (Sceatta) gevonden in Valkenburg De Woerd.
(foto Provinciaal Archeologisch Depot provincie Zuid-Holland,
inv.nr. 8967)*

**Een ambacht aan de Rijnmond
Valkenburg en Katwijk in de middeleeuwen**

Tekst	Dik Parlevliet
Kaft	Kaart met landerijen in Katwijk en Valkenburg – kaartboek van het Heilige Geest Weeshuis (Erfgoed Leiden en Omstreken, signatuur PV584 026 en 038A)
Bewerking & eindredactie	Mathieu Fannee
Financieel mogelijk gemaakt door	Stichting Historische Publicaties Holland-Rijnland - 2019

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inleiding	7
[1] De vroege middeleeuwen	9
De Friezen, tot 719	10
De Franken, na 719	11
De Noormannen, 810-1009	12
Het Fries-Hollandse graafschap en de bisschoppelijke tussenperiode	13
Valkenburg en Katwijk	13
[2] De hof Valkenburg	15
Het hofstelsel	15
Hofhorigen	16
Het begin van de hof	17
De omvang	18
Het einde	18
Restanten van een hof	19
[3] Landschappen	21
De duinen	21
De Rijn	21
De klei	24
[4] Gebieden, de ontginning	25
Duinen	25
Hoornes-west	26
Hoornes-oost	26
De Laak	26
Rijnsoever	27
't Heen	27
't Zand	27
Katwijkerbroek	28
Meenten	28
Valkenburgerbroek	29
De Drift (Kneppel, Opt meer)	30
Nieuwe Weer (Oostpolder)	31
Grote Veld	32
Het Boonrak (Duifrak)	32
Het Marktveld en de Woerd	32
Uiterwaarden langs de Rijn	32
[5] Dorpen, ambachten en gouwen	35
Ambacht Valkenburg	36
Dorp Valkenburg	36
Katwijk aan den Rijn (Groterehevekeestegron?)	36
Katwijk aan Zee	37
[6] Buurambachten en ambachtsgrenzen	39
Noordwijk	40
Oegstgeest	41
Rijnsburg	42
Waddinghem of Voorschoten	44
Wassenaar en Zuidwijk	46
Corskan	47
[7] Kerken, parochies en tienden	49
Valkenburg	51
Katwijk aan den Rijn	52
Katwijk aan Zee	52
Tienden	53
Katwijkse tienden	53

Valkenburgse tienden	54
Locatie van de tiendgebieden	55
[8] Gebouwen	57
Kerk en pastorie van Valkenburg	57
Kerk, commandeurshuis en gasthuis van Katwijk aan den Rijn	59
Kerk en pastorie van Katwijk aan Zee	61
De vuurbaak of vierboet	62
De Molen	62
[9] Rijndijken	65
Eerder beschreven (mogelijke) dijken	65
Gravendijk in Noordwijk	65
Dijk bij 't Zand	65
Hoge Rijndijk	66
[10] Wegen	67
Landelijke routes	67
Heerwegen	67
Straten	68
Hoorneslaan	69
Noordwijkerweg en Lage weg	69
[11] Wateringen	71
Maandagse Watering, Banwatering, Zwaenvoert	71
Kleine Watering, Banwatering(zijl)	71
Grote Watering, Papenzijl, Banwatering	72
Kaswatering, Kars-/kers-/korswatering, Kerske/Karske	72
Wassenaarse Watering, (Ge)menenzijl	72
[12] Bruggen en veren	73
Bruggen	73
Veer in Katwijk aan den Rijn	74
Veer in Valkenburg	74
[13] Landgoederen en boerderijen	75
De Bilt	75
't Zand	75
Zonneveld	77
Luttige Geest, Hofland	77
Torenvliet	79
Landerijen van Van der Spek	80
Hofstede van Dirk van Koudenhove	81
Een onbekende begraven hofstede in het Grote Veld?	81
[14] Inwoners en huizen	83
[15] Economie	85
Veeteelt en akkerbouw	85
Visvangst	85
(Vis)handel	87
Schelpvissen	88
Valkenburgse jaarmarkt	88
[16] Belastingen en plichten	91
Botting	91
Bede of schot	92
Militaire dienst	92
Morgengeld van het hoogheemraadschap van Rijnland	93
De tol van de Rijnmond	94

Bijlagen	95
[A] Personen	97
Huislieden	97
Horigen, lijfeigenen, onvrije lieden	97
Welgeborenen	97
'Mijn mannen' of 'getrouwe mannen'	97
Goede lieden	97
[B] Macht	99
Koning en graaf bij de Franken	99
De huldigingsplaats van de graaf	99
Ambachtsheer en schout	100
Hoogheemraadschap van Rijnland	101
Waterschap of Rijnlandse ambacht	102
Baljuwschap	103
Overzicht	104
[C] Recht	105
[D] (Land)eigendom	107
Allodiaal	107
Feodaal	107
Rente	107
Pacht of huur	108
Erfpacht	108
Tijnsen	108
Literatuur en archieven	109
Afkortingen en symbolen / Maten en geld	114
Kaart	115
Over de auteur	116

*Beugelfibula uit de periode 450 - 525 na Chr., gevonden in de Katwijkse Zanderij.
(foto Provinciaal Archeologisch Depot provincie Zuid-Holland, inv.nr. 8908)*

*Vogelfibula uit de periode 450 - 725 na Chr., gevonden in de Katwijkse Zanderij.
(foto Provinciaal Archeologisch Depot provincie Zuid-Holland, inv.nr. 8924)*

Inleiding

Dit boek is het tekstgedeelte van de *Historische Atlas van Katwijk en Valkenburg, de middeleeuwen (500-1500)*.

Aan de hand van de gegevens uit de atlas, de bestaande literatuur over de middeleeuwen, herziene gegevens betreffende de hof Valkenburg en ten slotte nieuwe archeologische en geologische gegevens, trekt dit boek nieuwe conclusies over de vroege middeleeuwen (500-1000) in Katwijk en Valkenburg. Aan bod komen onder meer:

- De plotselinge overgang van Friezen naar Franken, na de overwinning van de laatsten in 719.
- De nederzetting op de Woerd, onder een Noormannengraaf die geen last had van de Noormannen (zie **hoofdstuk 1**).
- De historie van de hof Valkenburg en de militaire bewoners daarvan, die later welgeborenen waren. De kenmerken van een hof (zie **hoofdstuk 2**).
- Geen meanderen, maar een oostelijke geul van de Rijn (zie **hoofdstuk 3**).
- Het gebruik van Romeinse veldgrenzen voor de ontginning van het Valkenburgerbroek (zie **hoofdstuk 4**).
- Een mogelijk gelijke afpaling van de ambachten langs de kust (zie **hoofdstuk 5**).
- De ligging van het dorp Waddinghem (zie **hoofdstuk 6**).
- De betekenis van de tienden voor de oorspronkelijke eigenaars, de parochies (zie **hoofdstuk 7**).
- De burggraaf al in 1214 in 't Zand (zie **hoofdstuk 4, 13**).
- 't Zand, een centrum voor het verzamelen van tienden in de Spijker (zie **hoofdstuk 13**).
- De grondslag van de botting en het schot (zie **hoofdstuk 16**).

Voor wie verder onderzoek wil doen zonder historische opleiding is kennis over juridische zaken in de middeleeuwen onontbeerlijk, terwijl een duidelijk handboek niet bestaat. Daarom wordt op diverse plaatsen in het boek extra uitleg gegeven. Over zaken als maatschappelijke status, macht en recht zijn achterin het boek bijlagen opgenomen (zie **bijlagen A t/m D**).

Ten slotte zijn de topografische namen die in de tekst worden genoemd, zo veel mogelijk opgenomen in een overzichtelijke kaart, met gegevens uit alle tijden (zie **kaart**).

Al het bovenstaande vormt een verzameling van losstaande onderwerpen, afwisselend geschreven voor Katwijkers die detailgegevens zoeken over topografische elementen, voor lokale historici die het onderzoek willen voortzetten en Hollandse historici met interesse in vroegmiddeleeuwse onderwerpen aan de Rijnmond, waarbij een zekere voorkennis verwacht wordt.

De atlas is digitaal beschikbaar op www.historievankatwijk.nl/atlas

In de atlas staan korte beschrijvingen van de meeste middeleeuwse documenten die betrekking hebben op het 'ambacht Valkenburg', zoals Katwijk en Valkenburg in de middeleeuwen samen genoemd werden. In dit boek wordt vaak naar de atlas verwezen, bijv. met S... (zie **Afkortingen en symbolen**).

Omdat lokaal geschreven stukken pas in de late middeleeuwen (1000-1500) werden gebruikt, betreft de atlas vooral deze periode. In een aantal kaarten (eveneens digitaal beschikbaar) zijn de landerijen opgenomen waarvan de locatie gereconstrueerd kon worden.

*Houten waterput uit ca. 672, gevonden in de Katwijkse Zanderij.
(foto Provinciaal Archeologisch Depot provincie Zuid-Holland, inv.nr. 27241)*

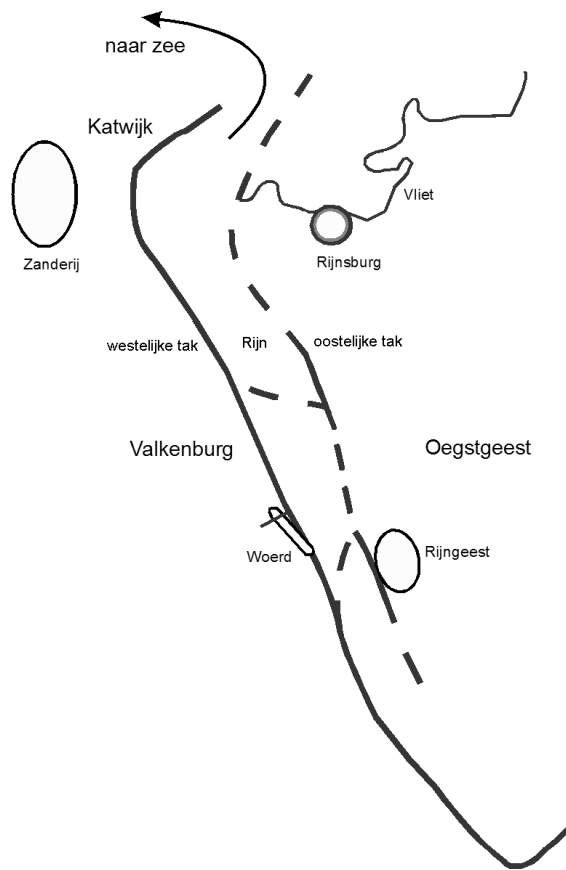
[1] De vroege middeleeuwen

Toen de laatste Romeinse keizer in 476 werd afgezet, lag de Rijnmond er verlaten bij. In de Romeinse tijd was het gebied door zijn ligging aan de monding van de Rijn weliswaar voor een groot deel bewoond. Maar vanaf 175 was de bewoning sterk afgenomen: door de verzwakking van het Romeinse gezag, door overvallen van 'barbaren' uit het noorden, en in de 4^e eeuw door wateroverlast als gevolg van overstromingen vanuit de Rijn. Uit de periode 250-475 is bij archeologisch onderzoek dan ook zeer weinig gevonden.¹

Toch woonden er in Katwijk rond 475 weer mensen, in de oudste gevonden middeleeuwse boerderij tot nu toe.² Aangenomen wordt dat deze 'nieuwe Friezen', gevestigd in de Zanderij, afkomstig waren van Texel of Friesland. Het waren Angelsaksen, die een eeuw eerder vanuit de Duitse en Deense Noordzeekust naar onze contreien getrokken waren.³ De bewoning breidde zich uit, zodat ook elders bewoningssporen uit de vroege middeleeuwen (500-1000) werden gevonden.

In Katwijk:

1	In het noorden van de Zanderij	Enkele gebouwen uit de periode 475-700. ⁴
2	In het centrum van de Zanderij	Meerdere gebouwen uit 550-750, langs een weg. ⁵
3	In het westen van de Zanderij	Drie huizen uit 550-750, een waterput uit 672 (nu in het Katwijks Museum) en een dikke eiken paal uit 761. ⁶
4	In de hele Zanderij	Fibula's (kledingspelden) uit 475-900 ⁷ en munten uit 530-800. ⁸
5	Bij de nieuwe uitwateringsluizen	Een akker met paaltje uit circa 600. ⁹
6	In de Blekerij	Aardewerk uit 600-800 ¹⁰ en een waterput uit 761. ¹¹
7	In Klein Duin	Een grafheuvel uit de periode 570-750. ¹²

¹ Velde e.a, *Cananefaten*, 393-395.

² Velde e.a, *Cananefaten*, 395.

³ Bazelmans e.a., *Voorspel*, 48. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 344-345, 357-358.

⁴ Velde e.a, *Cananefaten*, 154-158. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 144-155, 438 (nr. 58).

⁵ Velde e.a, *Cananefaten*, 167, 192-195. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 144-155, 438 (nr. 58).

⁶ Velde e.a, *Cananefaten*, 216. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 144-155, 438 (nr. 58).

⁷ Velde e.a, *Cananefaten*, 309. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 144-155, 438 (nr. 58).

⁸ Velde e.a, *Cananefaten*, 312-313. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 144-155, 438 (nr. 58).

⁹ Parlevliet, 'De Rijnmond verstopt', 4. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 440 (nr. 64).

¹⁰ Parlevliet, *Vondsten in Katwijk*, 10 (nr. 30). Dijkstra, *Rijn & Maas*, 439 (nr. 59, 60).

¹¹ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 439 (nr. 59).

¹² Dijkstra, *Rijn & Maas*, 235-245, 439 (nr. 61).

In Valkenburg:

8	In het dorp	Afvalkuilen en waterputten. Een kerk, gebouwd rond 725 en een grafveld uit 700-825. ¹³
9	Op de Woerd	Zeven gelijktijdig bestaande huizen uit de periode 750-950 en steigers uit circa 800. ¹⁴

Aan de overkant van de Rijn lagen:

10	In Rijnsburg	Een nederzetting en later een burg, De Rijnsburg (600-1050). ¹⁵
11	In Oegstgeest	Een nederzetting in Rijngeest (475-725). ¹⁶

De Friezen, tot 719

In de Romeinse tijd waren de Friezen een Germaanse stam die langs de kust woonde ten noorden van de Rijn. Rond 600 blijkt de hele kust tot in België door Friezen bewoond te zijn, maar dit was geen directe voortzetting van de vroegere stam.¹⁷

De Friezen waren een zeevarend volk, dat internationaal handel dreef over water. Hun woonplaatsen waren daarom geconcentreerd rond de riviermondingen, zoals de Rijnmond. Uit de vondsten in de Zanderij blijkt dat het gebied tot de kust-cultuur van de Noordzee behoorde, net als Engeland. Vanuit de kust werd ook veel handel gedreven met het Frankische gebied stroomopwaarts van de Rijn, want het meeste aan de kust opgegraven aardewerk kwam uit Duitsland.¹⁸ De nederzetting in Rijngeest (Oegstgeest), gelegen aan een Rijntak, had aanlegplaatsen en was een handelsplaats. Daar en in de Zanderij stonden tweebeukige gebouwen, wat kenmerkend is voor toenmalige schuren.¹⁹ Aangezien de boerderijen (al dan niet met kleine spiekers) voldoende ruimte hadden voor normale wintervoorraad, waren deze schuren waarschijnlijk bestemd voor handelsvoorraden.

Geïmporteerd aardewerk uit de periode 450 - 525 na Chr., gevonden in Valkenburg De Woerd. (foto Provinciaal Archeologisch Depot provincie Zuid-Holland, inv.nr. 8878)

Uit de Friese periode zijn rond de Rijnmond enkele zeer kostbare archeologische vondsten

¹³ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 260-264, 438 (nr. 57).

¹⁴ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 141-142, 438 (nr. 56).

¹⁵ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 120-126.

¹⁶ Bruin, 'Merovingische nederzetting', 309-315.

¹⁷ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 345, 357-358.

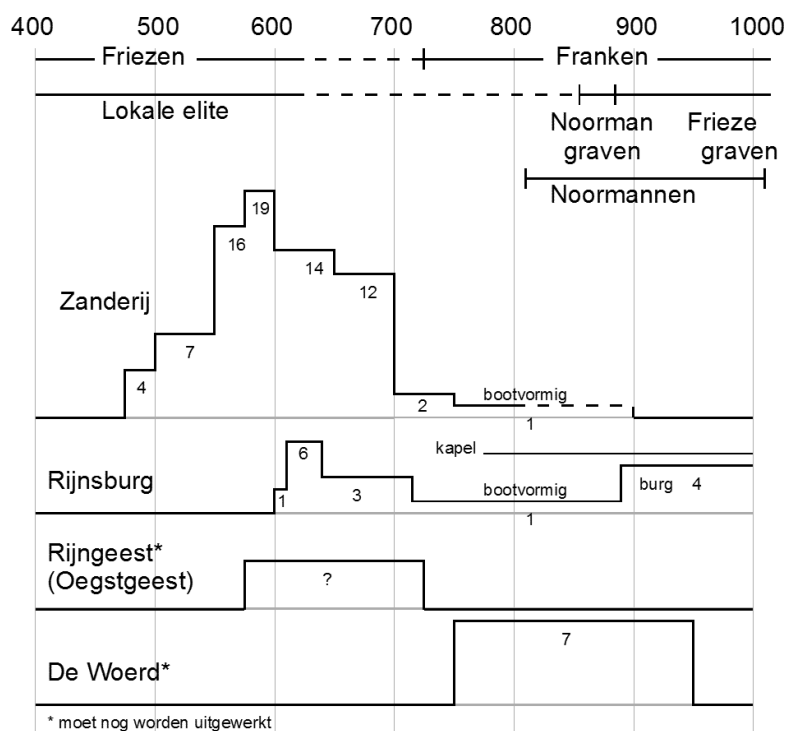
¹⁸ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 309.

¹⁹ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 142.

gedaan, die alleen voorkomen in een koninklijke omgeving, zoals een gouden gesp in Rijnsburg, een vergulde drinkhoorneinde in Katwijk en recent een zilveren schaal in Oegstgeest. Katwijk was later ook de vergaderplaats van Rijnland. Daarom wordt tegenwoordig aangenomen dat hier een rijke Friese elite heeft gewoond die de macht in het Rijnland uitoefende.²⁰

De Franken, na 719

In Duitsland groeide een nieuw rijk, het rijk van de Franken, die rond 625 vanaf het zuiden het Friese gebied veroverden. Na een eeuw van wisselingen van de macht rondom de Rijn en na de dood van de laatste Friese koning Redbad, overwonnen de Franken de Friezen in 719.²¹ Daarna bleef de Rijnmond de gehele middeleeuwen tot het Frankische rijk (en de opvolgers daarvan) behoren.

Tijddiagram met het aantal huizen (globaal)

De Frankische koning was in theorie eigenaar van alle veroverde grond.²² Hij had echter een lokale elite nodig die hem steunde. Daarom schonk hij het meeste land weg, waarbij de nieuwe eigenaren hem met een eed trouw moesten zweren (zie **bijlage D, Feodaal**). Deze nieuwe eigenaren konden ook vroegere Friese edelen zijn, die feitelijk hun oude eigendommen terugkregen, mits ze het nieuwe gezag accepteerden.²³ Uit het archeologisch onderzoek tot nu toe blijkt echter, dat toen de Franken de macht overnamen de bewoning drastisch afnam (zie tijddiagram met het aantal huizen). Het lijkt er dus op, dat de oorspronkelijke bevolking met de komst van de Franken is vertrokken (zie **hoofdstuk 2**).

²⁰ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 306, 318, 338, 357, 360. Velde, *Cananefaten*, 405-406.

²¹ Blok, *Franken*, 36-43 e.v., 50.

²² Blok, *Franken*, 74.

²³ Blok, *Franken*, 45-47.

Daarna verschenen in de Zanderij en Rijnsburg enkele bootvormige huizen, die afweken van voorgaande gebouwen. Ook werd in Rijnsburg een christelijke kapel gebouwd, waar rond 775 enkele vermoedelijke militairen met een zekere status werden begraven.²⁴

Het vermoeden bestaat dat de Rijnmond na de Frankische verovering koningsgoed is geworden vanwege zijn strategische ligging.²⁵ Valkenburg zou daarna door de koning aan de St.-Maartenskerk in Utrecht zijn geschonken als deel van het tiende van zijn bezit dat hij aan de Kerk schonk.

De Noormannen, 810-1009

In 810 brandschatten de (Deense) Noormannen de eilanden voor de Friese kust. Karel de Grote zette een verdediging op met een vloot, en in alle havens kwamen wachtposten en wachtschepen. Dit zal ook aan de Rijnmond zijn gebeurd, al is daar nog niets van teruggevonden. Vanaf 834 werden de Lage Landen intensief door de Noormannen bezocht en Dorestad werd geplunderd. Lodewijk de Vrome organiseerde in 837 de kustbewaking opnieuw, en militaire steunpunten werden opgericht.²⁶ Maar ook daarvan is aan de Rijnmond nog niets gevonden.

Vanaf 855 zag de koning zich genoodzaakt om de Deen Rorik te belenen met de Friese landen, waaronder waarschijnlijk de Rijnmond. Rorik diende het gebied te beschermen tegen zijn landgenoten, maar daar kwam niet veel van terecht. In 858 vluchtte de bisschop van Utrecht, de eigenaar van Valkenburg/Katwijk, naar het oosten van het land. Het tij keerde nadat Rorik in 882 door de Noorman Godfried werd opgevolgd. In 885 werd Godfried vermoord, waarmee een eind kwam aan het Friese Noormannenrijk. Het graafschap langs de kust werd aan de graaf Gerulf geschonken, die zich een trouwer onderdaan van de koning betoonde. De strooptochten van de Noormannen bleven echter doorgaan tot 1009.

De plunderingen van de Noormannen moeten een groot effect hebben gehad op de nederzettingen langs de Rijn. Als voorpost van Dorestad moet de Rijnmond de teloorgang van de stad stevig hebben gevoeld. Daarnaast zullen de Noormannen de kleine plaatsen onderweg naar Dorestad ook niet ongemoeid hebben gelaten, want onderweg langs de Rijn stroopten zij alles wat zij nodig hadden voor hun vertering. Het is in deze context dat nederzettingen in Koudekerk en Leiderdorp na 840 eindigden.²⁷

Aan de Rijnmond is de bewoning echter al vóór de Noormannentijd sterk verminderd. Alleen de Woerd bestond nog, met een landhoofd, een 30 meter lange steiger uit 750-850 en afwijkende kleine tweebeukige gebouwen, dus een handelsplaats.²⁸ Er zijn geen brandlagen of effecten van plunderingen gevonden. De inwoners van de Woerd leefden onder het gezag van de Noorman Rorik en konden hun handel hier voortzetten, dus hadden blijkbaar weinig problemen met de Noormannen. De opgraving is nog niet uitgewerkt, maar vooralsnog worden er geen kenmerken van Noormannen genoemd.

²⁴ Bruin, 'Merovingische nederzetting', 311. Velde, *Cananefaten*, 396-398. Dijkstra, *Rijn & Maas*, 123, 125.

²⁵ Parlevliet, 'Hof Valkenburg', 23.

²⁶ Henderikx, 'Ringwalburgen', 81-85, 90-91, 93, 102.

²⁷ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 158. Dijkstra en Verhoeven, 'Leithon', 731.

²⁸ Dijkstra, *Rijn & Maas*, 174.